

Ольга Гінзбург

ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ НЕФОРМАЛЬНОГО РУХУ В УРСР У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ В ДОКУМЕНТАХ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

З'ясовано джерельний потенціал документів ЦК Компартії України для вивчення розвитку неформального руху в УРСР у роки перебудови.

Ключові слова: перебудова, неформальний рух, самодіяльні об'єднання, ЦК Компартії України, партійні документи.

Одним із наслідків перебудовчих процесів для громадсько-політичного життя УРСР стала поява і розвиток низки об'єднань, груп та організацій, які виникали без формальної згоди партійних та державних органів, не мали офіційної реєстрації, а відтак отримали назву «неформали». З моменту появи їм були притаманні такі характерні риси та особливості: стихійний процес формування, розбудова неформальних структур «знизу» під впливом народної ініціативи, об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків, відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності, обрання, а не призначення лідера на основі визнання його авторитету та компетентності у відповідному виді діяльності, консолідація на основі демократичних засад, порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних і політичних структур¹.

Вивченням розвитку неформального руху в УРСР у роки перебудови займалися багато дослідників, серед яких: В. К. Баран², О. Д. Бойко³, О. В. Гарань⁴, Г. І. Гончарук⁵, Т. Г. Гунчак⁶, А. М. Русначенко⁷, В. М. Литвин⁸ та ін. Незважаючи на велику кількість досліджень, тією чи іншою мірою присвячених неформальному руху, окремі питання, пов'язані з його розвитком, потребують детальнішого вивчення. Відтак, необхідність введення до наукового обігу нових історичних джерел є очевидною.

З огляду на це ми вирішили провести дослідження, присвячене з'ясуванню джерельного потенціалу документів ЦК Компартії України для вивчення розвитку неформального руху в УРСР у роки перебудови. Завдання, яке ми поставили перед собою задля досягнення окресленої мети, полягає в аналізі партійних документів на предмет відображення у них питань, так чи інакше пов'язаних із самодіяльними об'єднаннями, їхньою діяльністю, ставленням до них партійної та державної влади тощо.

Аналіз документів ЦК Компартії України свідчить про значні масштаби та високу динамі-

ку розвитку неформального руху в УРСР у роки перебудови. Так, наприклад, у записці секретаря ЦК КПУ Ю. Н. Єльченка «Про самодіяльні формування» керівникам первинних партійних організацій від 21 січня 1989 р. йдеться про те, що «у республіці діє більше 20 тис. самодіяльних об'єднань різного спрямування»⁹. В записці ж завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. М. Кравчука «Про роботу партійних комітетів республіки з самодіяльними громадськими об'єднаннями» Ідеологічній комісії ЦК КПУ від 24 червня 1989 р. мова йде про більш ніж 47 тис. таких організацій¹⁰. Таким чином, всього за півроку кількість неформальних груп, які діяли в УРСР, збільшилася більш ніж вдвічі.

Одним із питань, з'ясувати яке дозволяють документи ЦК Компартії України, є ставлення республіканського партійного керівництва до неформального руху. Так, наприклад, у вже згадуваній нами записці «Про самодіяльні формування» з цього приводу сказано так: «Перебудова викликала небачене раніше піднесення громадської ініціативи. На цій хвилі виникло немало самодіяльних об'єднань, які відображають багатоманітність соціальних інтересів людей [...]. Більшість з них володіє неабияким творчим потенціалом, проводить корисну для суспільства роботу. Тому ми проти того, щоб розглядати ці нові форми соціальної активності людей ледве не як прийдешню небезпеку для нашого суспільного устрою. Такі настрої – а вони розповсюджені – суперечать лінії партії на демократизацію, гласність, соціальний плюралізм. Нам потрібно і надалі підтримувати перебудовчі устремління усіх прошарків суспільства. Спрямовувати громадську ініціативу в річище перебудови, соціального оновлення [...]. В той же час не можна закривати очі на те, що на хвилі суспільного підйому з'явилися окремі, хоча і нечисленні угруповання, чий інтереси далекі від цілей перебудови. Вони протиставляють себе партії та державним органам, громад-

ським організаціям. Намагаються використати процес демократизації та гласності у деструктивних цілях, перевести природні національні почуття людей у руйнівне річище націоналізму та шовінізму. Роблять ставку на організацію вуличних зібрань, проведення несанкціонованих мітингів і демонстрацій. Мова йде, перш за все, про такі об'єднання, як «Українська гельсінська спілка», «Комітет захисту української католицької церкви» у Львові, «Український культурологічний клуб», «Українська демократична спілка» у Києві, «Демократична спілка сприяння перебудові» в Одесі, «Добра воля» в Ялті та ін.»¹¹.

Іншим важливим для з'ясування ставлення партійного керівництва УРСР до неформального руху документом є записка завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. М. Кравчука «Про роботу партійних комітетів республіки з самодіяльними громадськими об'єднаннями» Ідеологічній комісії ЦК КПУ від 24 червня 1989 р.¹². Зазначивши у ній, що абсолютна більшість неформальних організацій перебувала на позиціях перебудови, проводила корисну для суспільства роботу, Л. М. Кравчук наголосив на тому, що у республіці на гребені суспільного підйому поряд із самодіяльними утвореннями позитивного соціально-політичного спрямування виникли політизовані угруповання, «цілі та дії яких далекі від цілей перебудови, інтересів народу»¹³. Таких об'єднань він нарахував 14: «Український культурологічний клуб», «Українська народно-демократична ліга», «Громада», «Спадщина», «Товариство реабілітації політв'язнів», «Комітет за відродження української автокефальної православної церкви» (Київ), «Українська гельсінська спілка», «Комітет захисту української католицької церкви», «Товариство Лева» (Львів), «Народна спілка сприяння перебудові» (Одеса), «Добра воля» (Ялта), «Квітень», «Шанс» (Харків), «Український християнсько-демократичний фронт» (Івано-Франківськ)¹⁴. «Лідери вказаних об'єднань, – сказано у документі, – відкрито використовують антирадянські лозунги та заклики, створюють нездоровий ажіотаж навколо складнощів, які виникають в ході перебудови, тенденційно трактують питання розвитку національної мови та культури. Особливо виразно така тактика дій проявляється на заключному етапі підготовки до виборів народних депутатів, зокрема, у м. Києві, у Львові, Житомирі, Ворошиловграді, Кримській, Харківській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій областях. Відмічені спроби екстремістських елементів протягнути у програмні

документи самодіяльних об'єднань вимоги про проголошення права на існування в нашій державі «демократичної опозиції» і, зокрема, багатопартійної системи, внесення змін до Конституції СРСР «про добровільне входження в СРСР союзних республік у межах конфедерації», дозвіл «вільної пропаганди за відділення України від СРСР» [...]. Необхідно відмітити, що зазначені формування за складом нечисленні, підтримкою громадськості не користуються. Більшість їхніх лідерів та організаторів раніше були засуджені за антирадянську діяльність. Спільним для учасників цих угруповань є орієнтування на підтримку зарубіжних націоналістичних центрів, спроби протиставити себе партійним та радянським органам, створити опозиційні КПРС структури, висунення ультимативних вимог, політичні спекуляції та демагогія, прагнення створювати шляхом організації вуличних зібрань, несанкціонованих мітингів та демонстрацій обстановку соціальної напруженості, нестабільності. Характерною особливістю тактики цих угруповань є також прагнення проникнути у керівництво будь-яких самодіяльних формувань, захопити там лідерство, надати діяльності цих формувань деструктивний характер»¹⁵.

Поряд із оцінкою неформального руху в записці визначено роль, яку повинна була відіграти Компартія України у процесі його розвитку: «Беручи до уваги, що самодіяльні об'єднання в цілому мають неабиякий творчий потенціал, відбивають багатоманітність соціальних інтересів людей, було б помилкою розглядати ці нові форми соціальної активності населення ледве не як небезпеку для нашого суспільного устрою. Такі настрої – а вони розповсюджені – суперечать лінії партії на демократизацію, гласність, плюралізм. Необхідно підтримувати об'єднання з позитивними програмами діяльності, спрямовувати їхню ініціативу в межі діючих організацій товариств охорони пам'яток історії і культури, книголюбів, боротьби за тверезість, охорони природи, милосердя, різних громадських фондів. Тобто, мова йде про те, щоб дати самодіяльним об'єднанням достойну справу, можливість для самовираження. Необхідно не на словах, а на ділі підтримувати їхні конструктивні починання, розумні ініціативи, які слугують громадським інтересам. Тільки на цій основі можна здійснити серйозний політичний та організаційний вплив на самодіяльні формування. Будь-які спроби стати на шлях заборони можуть призвести до «непроникності» неформальних організацій і груп, що серйозно ускладнить роботу з ними»¹⁶.

Важливе значення для вивчення форм і методів роботи партійного керівництва УРСР із неформальними організаціями має проект рекомендацій Ідеологічної комісії ЦК Компартії України з приводу посилення ідеологічного та організаційного впливу на самодіяльні формування обкомам, міськкомам, райкомам партії та первинним партійним організаціям від 26 червня 1989 р.¹⁷. Наголосивши на тому, що «велику шкоду завдають заборонні методи, спроби підім'яти «незручні» самодіяльні формування»¹⁸, його автори рекомендували:

– всебічно підтримувати різні форми народної ініціативи, спрямовані на прискорення процесу перебудови, надавати всебічну допомогу об'єднанням із позитивними програмами діяльності, переконливо роз'яснювати населенню, що партійні комітети виступають не проти Народного руху на підтримку перебудови як творчої ініціативи та конструктивної роботи, а проти різного роду організаційних утворень, які, прикриваючись іменем народу, приписують собі лише контрольно-ревізійні функції, уникають будь-якої відповідальності за здійснення тих чи інших конкретних справ, спрямованих на покращення реального життя людей;

– розкривати небезпеку консолідації різних екстремістських груп під «дахом» НРУ, можливості його трансформації в організацію націоналістичного спрямування, опозиційну КПРС структуру;

– урізноманітнювати форми роботи з учасниками самодіяльних об'єднань, ширше практикувати діалоги з ними, у тому числі публічні, з висвітленням у ЗМІ, індивідуальну, роз'яснювальну роботу, допомагати неформалам знаходити конкретну, корисну справу і доводити її до кінця, не допускати формування громадської думки про неможливість тільки заборонні методи, які застосовуються партійними комітетами та радянськими організаціями для протидії НРУ;

– партійним комітетам оперативно давати політичну оцінку програмам і діям самодіяльних об'єднань, роз'яснювати комуністам, населенню, що стоїть за тією чи іншою програмою, до чого може призвести її реалізація, не залишати без принципової публічної політичної оцінки жодної заяви, жодної дії екстремістів, спрямованої на загострення соціального напруження, дестабілізацію обстановки. Оперативно і гостро реагувати на факти, коли окремі особи з числа ідеологічного активу (лектори, доповідачі, пропагандисти, журналісти) всупереч лінії партії ведуть пропаганду НРУ. Суворо запитувати з

тих членів КПРС, які займають примиренську позицію, проявляють стосовно екстремістів безпринципність, припускають відхилення від лінії, виробленої партійною організацією;

– забезпечувати ініціативний підхід і наступальність у постановці та вирішенні гострих питань соціально-економічного розвитку, міжнародних відносин, екології, активну і аргументовану протидію політичній демагогії та противникам перебудови під час мітингів, зібрань і дискусій, які проводяться за ініціативою самодіяльних громадських формувань¹⁹.

Таким чином, партійне керівництво УРСР розділило неформальні організації, які діяли у республіці на 2 табори: «поміркований» та «екстремістський». Зауважимо, що абсолютна більшість партійних документів, у яких йдеться про неформальний рух, стосуються саме політизованих («екстремістських») самодіяльних об'єднань. Причиною цього є, вочевидь, потужний суспільний резонанс їхньої діяльності, а, значить, і велика увага, яку приділяв цим організаціям ЦК Компартії України.

Аналіз партійних документів дозволяє скласти уявлення про цілі та завдання, які ставили перед собою члени таких організацій, стратегію і тактику їхньої боротьби з системою тощо. Так, наприклад, цитовані нами слова Ю. Н. Єльченка про те, що політизовані самодіяльні об'єднання робили ставку на організацію вуличних зібрань та проведення несанкціонованих мітингів і демонстрацій, знаходять своє цілковите підтвердження у низці партійних документів. Одним із них є таємна інформація ідеологічного відділу ЦК Компартії України «Про нові тенденції в організаціях несанкціонованих мітингів у м. Києві» ЦК КПУ від 14 березня 1989 р.²⁰. У ній сказано, що в Києві під виглядом участі у передвиборчій кампанії окремими екстремістськи налаштованими групами організовувалися політичні дискусії з наступними спробами переведення їх у несанкціоновані мітинги на Хрещатику. Зауважено, що агітатори з числа політичних екстремістів залюбки вступали у відкриті дискусії, виголошували короткі промови, широко використовували націоналістичні лозунги, плакати, карикатури республіканських політичних лідерів. Детально проаналізовано тези, до яких у цілому зводилися їхні виступи, та аргументи, які висувалися ними на користь своїх слів. Що стосується наслідків такої агітації для формування громадської думки, у документі сказано наступне: «Відношення людей, втягнених у бесіди, різне. Більшість, трохи послухавши, йде, близько 25-30% підтримують

екстремістські розмови, приблизно стільки ж намагаються сперечатися, доводити, запевняти»²¹.

В інформації також відмічено почастищення випадків ведення агітаційної роботи у підземних переходах під виглядом музичних концертів. Сказано про зміни у характері агітації, які полягали у посиленні критики керівників партії та уряду республіки, партійних і радянських працівників, появі закликів брати приклад із прибалтійських республік, Нагірного Карабаху, окремих вигуків про те, що треба брати владу в свої руки. Зазначено, що «для протидії даним групам ідеологічним відділом ЦК Компартії України спільно з Київським міськкомом партії були організовані спеціальні агітаційно-пропагандистські групи»²². Подано інформацію про методи їхньої роботи – участь у дискусіях, контрпропаганда, – спрямованої на нейтралізацію «ідеологічно шкідливих суджень, зниження їхнього впливу на людей»²³. Наприкінці документа вміщено прогноз, згідно з яким «екстремістські налаштовані групи дану форму ідеологічного впливу (агітацію – *О. Г.*) будуть намагатися розвивати для того, щоб максимально її використати у ході виборів до місцевих Рад народних депутатів не лише у Києві, а й інших містах республіки»²⁴.

Важливе значення для вивчення діяльності політизованих самодіяльних об'єднань мають інформації обкомів Компартії України до ЦК КПУ²⁵. Вони містять багато фактологічних даних з приводу організації неформалами несанкціонованих мітингів та зібрань, їхніх стосунків із представниками місцевих партійних, радянських та державних осередків тощо. Типовий приклад – інформація Донецького обкому Компартії України «Про мітинг у м. Донецьку» ЦК КПУ від 29 серпня 1989 р.²⁶.

Відомості про діяльність політизованих самодіяльних об'єднань містяться також у записках, довідках та інформаціях відділів ЦК Компартії України до ЦК КПУ²⁷. Так, наприклад, 4 грудня 1989 р. відділ організаційно-партійної та кадрової роботи ЦК Компартії України відправив до ЦК КПУ інформацію «Про мітинг, який відбувся 3 грудня 1989 року, «Через демократичні вибори – до демократичної держави», у якій поряд із детальною інформацією про мітинг, містився перелік рекомендацій, спрямованих на нівелювання впливу неформальних організацій»²⁸.

Не менш цінними для вивчення питань, пов'язаних із розвитком неформального руху в УРСР, є інформації ЦК Компартії України до ЦК КПРС²⁹. Вони містять відомості про кількісний та якісний склад окремих політизованих самодіяльних об'єднань, їхніх лідерів та активних

членів, мету діяльності тощо. Так, наприклад, у інформації ЦК Компартії України «Про деякі тенденції розвитку політичної обстановки у республіці» ЦК КПРС від 6 травня 1989 р., підписаній першим секретарем ЦК КПУ В. В. Щербицьким, сказано про «спроби окремих осіб із числа політичних екстремістів і демагогів, націоналістичних та антисоціалістичних елементів використати демократію і гласність на шкоду перебудові, штучно загострити обстановку в республіці»³⁰. Наголошено на зростанні тенденції до «мітингової демократії», яка використовувалася ними для «провокування невдоволення серед населення, очорнення соціалізму, дискредитації КПРС»³¹. Зазначено, що «у республіці діє 15 самодіяльних формувань «вкрай шкідливого спрямування», у програмних документах яких висуваються вимоги про проголошення права на існування в нашій країні демократичної опозиції та, зокрема, багатопартійної системи, внесення змін до Конституції СРСР «про добровільне входження в СРСР союзних республік у межах конфедерації» і т. ін.»³². У документі також детально охарактеризовано одну з найбільш впливових самодіяльних організацій – Українську гельсінську спілку. Сказано про активізацію спроб створення у республіці Народного руху України за перебудову, шкідливість якого пояснено тим, що «ряд ворожих екстремістських угруповань, зокрема, «Українська гельсінська спілка» (Львів), «Українська народно-демократична ліга» (Київ) оголосили відверто про своє входження у «рух», намагаються об'єднати навколо нього формування антирадянського спрямування»³³. Відмічено використання «екстремістськими та націоналістичними елементами» у своїх політичних цілях релігійного фактору – різке загострення за їхньої активної участі «уніатського» питання в західному регіоні республіки.

Важливе місце у інформаціях ЦК КПУ до ЦК КПРС відведено висвітленню практичних заходів, вживанням яких українське партійне керівництво намагалося тримати під контролем «екстремістське» крило неформального руху. Ось, наприклад, що сказано з цього приводу в таємній інформації ЦК Компартії України «Про протидію негативним тенденціям у діяльності деяких самодіяльних об'єднань в Українській РСР» ЦК КПРС від 17 лютого 1989 р.: «Під постійним контролем ЦК Компартії України тримає ті самодіяльні об'єднання, які намагаються надати своїй діяльності політичну спрямованість, яка йде врозріз із інтернаціоналістичною ідеологією, принципами соціалізму, займають антиперебудовчі позиції. Серед них так звані Українська гельсінська спіл-

ка (УГС), Українська демократична спілка (УДС), Український культурологічний клуб (УКК), деякі інші [...]. Щоб не допустити поширення їхнього впливу, партійні комітети застосовували різні форми роботи. Серед них – аналіз «програм», «відозв», «статутів» та роз'яснення людям шкідливості, небезпечності подібних позицій, їхнього антирадянського спрямування, невідповідності законам і Конституції СРСР та УРСР. Ведеться оперативний аналіз діяльності екстремістських об'єднань, індивідуальна робота з їхніми лідерами. Ефективно, ми вважаємо, була проведена робота з викриття цілей УГС, УДС, УКК. Були уважно проаналізовані програмні документи цих об'єднань. Результати аналізу стали надбанням ідеологічного активу, трудящих. Підготовлені та направлені у партійні комітети республіки орієнтування, опубліковано ряд статей, вийшли в ефір спеціальні теле- і радіопередачі»³⁴.

У цій же інформації вміщено відомості про заходи, вжиті українською партійною номенклатурою з метою недопущення створення Народного руху України за перебудову: «Передбачаючи можливість виникнення на Україні об'єднань типу відомих «народних фронтів», ЦК Компартії України уважно аналізував тенденції у суспільному житті республіки, застосовував попереджувальні міри. Проведено відкриту дискусію, в якій прийняли участь члени ЦК. Телебачення, радіо оперативно підготували спеціальні передачі про зібрання письменників, що відбулося, було опубліковано кілька статей з аналізом обговорюваних на ньому документів так званого Народного руху України за перебудову (НРУ). Населення республіки змогло переконатися у справжніх цілях цієї групи, побачити розходження підготованих нею проектів документів з Конституцією СРСР і Конституцією УРСР, рішеннями XIX Всесоюзної партійної конференції [...]. Оскільки проект програми НРУ, який містить націоналістичні ідеї та екстремістські положення, які йдуть врозрід з політичною платформою перебудови, нашими основоположними принципами, опубліковано в органі спілки письменників газеті «Літературна Україна», ЦК Компартії України, обкоми партії організували широке його обговорення, критичний аналіз безпідставності, шкідливості цілей та завдань НРУ»³⁵.

Наступне питання, відповіді на яке дозволяють партійні документи, стосується ставлення громадськості до неформального руху. Особливо цінними у цьому плані є резолюції, які приймалися зборами трудових колективів республіки та відправлялися до ЦК Компартії України. Для нашого дослідження вони становлять інтерес,

перш за все, через вміщені у них оцінки діяльності політизованих самодіяльних об'єднань. Ось, наприклад, що сказано з цього приводу в резолюції зборів представників трудових колективів Жовтневого району м. Києва від 15 вересня 1989 р.: «Наша тривога про теперішнє та майбутнє посилюється і політичною нестабільністю в суспільстві. Як гриби після дощу плодяться різні неформальні об'єднання, організації, які проповідують монархічні, буржуазно-демократичні, шовіністичні, націоналістичні, релігійні ідеї та погляди. Більше спекулюючи на наших труднощах, ніж вирішуючи конкретні питання, вони втягують трудящих у проведення мітингів, акцій, доводять ситуацію до політичного абсурду, штовхають людей на необдумані дії. Треба бути безвідповідальним політиком, щоб насильно нав'язувати усім лише українську мову спілкування, і нібито від імені народу добиватися виходу України зі складу СРСР, зміни суспільно-політичного устрою в країні. Ми не допустимо, щоб під прапором перебудови був нанесений удар нами історично обраному суспільному устрою – соціалізму. Всі перетворення лише у межах соціалізму, з цього шляху ми не повернемо»³⁶.

Важливе значення для з'ясування громадських настроїв з приводу розвитку неформального руху має інформація загального відділу ЦК Компартії України «Про листи громадян, які стосуються громадсько-політичної обстановки у республіці» ЦК КПУ від 14 вересня 1989 р.³⁷. У ній сказано, що за 8 місяців поточного року ЦК Компартії України отримав 21278 листів, у більшості яких йшлося про зростання соціальної напруженості, політичні та економічні проблеми республіки. Поміж іншим у документі зазначено наступне: «Серйозне занепокоєння у трудящих викликають екстремістські устремління лідерів Народного руху України на підтримку перебудови, інших, як підкреслено у багатьох листах, груп авантюристів, які сіють смуту, наполегливо рвуться до політичної влади. В зв'язку з цим надійшло більше 800 листів. Більше 70% їх містять різке засудження «демагогічних, провокаційних і безвідповідальних дій та програм новоявлених організацій, їхніх керівників, які поводять себе все більш зухвало та агресивно», закликаючи до конфронтації, ультиматумів, диктату. Особливо хвилює людей загострення національних проблем у республіці, підбурювачем чого, на думку трудящих, є також лідери НРУ, різного роду угруповання націоналістичного спрямування [...]. Автори багатьох листів обурені тим, що серед різного роду екстремістів опинилися і члени партії. В зв'язку з цим вони висловили думку «про

несумісність перебування таких подорожніх у лавах КПРС»³⁸.

Поява Народного руху України за перебудову (НРУ) – масової громадсько-політичної організації всеукраїнського масштабу, навколо якої задля підтримки перебудовчих процесів «знизу» консолідувалася прогресивна частина українського суспільства, стала важливою віхою суспільно-політичного життя УРСР досліджуваного періоду. Аналіз партійних документів свідчить, що ЦК Компартії України поставився до ідеї створення НРУ вороже, одразу зарахував його до лав «екстремістських» організацій. Підставою для такої оцінки у документах ЦК КПУ названо прагнення ідеологів Руху створити «альтернативну КПРС політичну структуру, яку можна було б використати проти єдності держави»³⁹. Зважаючи на великий суспільний резонанс виникнення НРУ, партійні документи відобразили широкий спектр питань, так чи інакше пов'язаних із цією організацією. Серед них: організаційна робота українських письменників зі створення Руху, ставлення до нього республіканського та місцевого партійного керівництва, державних органів, громадськості, розбудова регіональних рухівських структур, практична діяльність НРУ тощо.

Документи ЦК Компартії України містять відомості не лише про політизовані самодіяльні об'єднання, а й про окремі неформальні організації, які дистанціювалися від політики, «ідейно сформувались та організаційно зросли у ході розгортання суспільного дискурсу з трьох ключових проблем, які перебували в епіцентрі громадської уваги у другій половині 80-х років, – ліквідації «білих плям» історії, відновлення прав української мови, надання їй державного статусу, екологічної безпеки»⁴⁰. Ними були: Українська екологічна асоціація «Зелений світ», Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал» і Товариство української мови імені Тараса Шевченка (ТУМ). У монографії вітчизняного історика О. Д. Бойка «Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку» про зазначені об'єднання сказано, що вони помітно виділялися з-поміж інших неформальних організацій «за ступенем впливу в суспільстві, чисельністю рядів, масштабами та інтенсивністю діяльності [...], порівняно швидко пройшли етап самоусвідомлення та перейшли від обговорень болючих питань у вузькому колі однодумців до широкої публічної діяльності, від утворення малочисельних неформальних груп до появи впливових організацій республіканського масштабу»⁴¹.

Документи ЦК Компартії України дозволяють відповісти на низку питань, пов'язаних зі становленням та розвитком цих організацій, тактикою та стратегією їхньої діяльності, взаєминами з партійною номенклатурою, громадськістю тощо. Своєю інформативністю при цьому виділяються інформації відділів ЦК Компартії України до ЦК КПУ, записки партійних керівників про установчі конференції ТУМ, «Зеленого світу» та «Меморіалу»⁴². Вони містять відомості про час та місце проведення таких конференцій, їхніх організаторів та учасників тощо. Важливе місце відведено у них аналізу виголошених на конференціях промов, декларованих програмних положень новоутворених самодіяльних об'єднань. Звернено увагу на ставлення їхніх членів до КПРС та КПУ.

Одним із таких документів є таємна записка секретаря ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченка «Про установчу конференцію товариства української мови імені Т. Г. Шевченка» ЦК КПУ від 13 лютого 1989 р.⁴³. У ній подано детальну інформацію про конференцію: сказано, де і коли вона відбулася, хто був її організатором, скільки делегатів взяли участь у її роботі, проаналізовано виступи доповідачів, названо ухвалені на ній програмні документи, перелічено обрані керівні органи ТУМ. Після відомостей про конференцію у записці вміщено перелік рекомендацій, спрямованих на взяття новоутвореної організації під контроль. Так, наприклад, обкомам і Київському міському партії рекомендувалося «приділяти увагу існуючим та новостворюваним осередкам товариства, добиваючись посилення партійного впливу на їхню діяльність»⁴⁴.

Розповідають документи ЦК Компартії України і про практичну діяльність ТУМ, «Зеленого світу» та «Меморіалу». Так, наприклад, у таємній інформації Хмельницького обкому КПУ до ЦК Компартії України від 29 серпня 1989 р. подано вичерпні відомості про екологічний мітинг, організований у м. Нетішині місцевим відділенням ТУМ: де і коли відбувся, скільки тривав, чому був присвячений, хто був ініціатором, хто виступав, скільки людей взяло участь, як вони реагували на виступи, яка атмосфера панувала і тощо⁴⁵. У вже згадуваній нами записці «Про роботу партійних комітетів республіки з самодіяльними громадськими об'єднаннями» поміж іншим сказано про проведення членами «Меморіалу» низки суспільних заходів, у тому числі мітингів «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», збору пожертв на пам'ятник жертвам репресій періоду культу особи Сталіна, ведення

підготовки до створення документальних і науково-популярних фільмів, книг, виставок⁴⁶.

Проведене дослідження свідчить, що документи ЦК Компартії України є важливим джерелом вивчення політизованих і аполітичних самодіяльних організацій в УРСР у роки перебудови. В них відобразилися масштаби та динаміка розвитку неформального руху, ставлення до нього республіканського партійного керівництва, громадськості, особливості функціонування самодіяльних об'єднань, форми і методи ідеологічного та організаційного впливу на них ЦК КПУ.

Зважаючи на широкий спектр питань, відповісти на які дозволяють документи ЦК Компартії України, необхідність їх комплексного залучення при вивченні розвитку неформального руху в УРСР у роки перебудови є беззаперечною.

¹ Політична історія України. XX століття: у 6 т. / [ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / [кер. тому О. М. Майборода]. – 2003. – С. 347.

² Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

³ Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІІІЕНД, 2002. – 306 с.; Його ж. Неформальні організації у добу перебудови: характерні риси та особливості розвитку (з історії ТУМу, «Меморіалу» та «Зеленого світу») // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 43–47; Його ж. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44–57.

⁴ Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.

⁵ Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.

⁶ Гунчак Т. Г. Україна: XX століття. – К.: Дніпро, 2005. – 384 с.

⁷ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.

⁸ Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 496 с.; Його ж. Молодіжні громадсько-політичні організації // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 53–58; Його ж. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення тенденції розвитку // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С. 44–55.

Изучен источниковедческий потенциал документов ЦК Компартии Украины для изучения развития неформального движения в УССР в годы перестройки.

Ключевые слова: перестройка, неформальное движение, самостоятельные объединения, ЦК Компартии Украины, партийные документы.

Source potential of the documents of the Central Committee for the Communist Party of Ukraine has been defined to further study of informal movement development in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic in the years of restructuring (perestroika).

Keywords: restructuring (perestroika), the informal movement, amateur associations, the Central Committee for the Communist Party of Ukraine, the party documents.«

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2555, арк. 9.

¹⁰ Там само, спр. 2658, арк. 76.

¹¹ Там само, спр. 2555, арк. 9–10.

¹² Там само, спр. 2658, арк. 76–83.

¹³ Там само, арк. 76.

¹⁴ Там само, арк. 77.

¹⁵ Там само, арк. 77–78.

¹⁶ Там само, арк. 82–83.

¹⁷ Там само, арк. 84–88.

¹⁸ Там само, арк. 86.

¹⁹ Там само, арк. 87–88.

²⁰ Там само, арк. 44–47.

²¹ Там само, арк. 45.

²² Там само, арк. 46.

²³ Там само.

²⁴ Там само, арк. 46–47.

²⁵ Там само, спр. 2555, арк. 68, 79–82, 91–93, 95–98; спр. 2557, арк. 7–10, 16–21, 79–82, 110–114, 121–124, 132–136, 195–198; спр. 2658, арк. 3–8, 128–133, 136–139, 207–209.

²⁶ Там само, спр. 2555, арк. 91–93.

²⁷ Там само, арк. 21, 26–27, 34–36, 37–40, 61–62, 121–126, 166, 174–176, 218, 254; спр. 2658, арк. 44–47, 68–70, 76–83, 90–94, 122–125, 210–211, 217–221, 222–224.

²⁸ Там само, спр. 2555, арк. 174–176.

²⁹ Там само, арк. 22–25; спр. 2642, арк. 158–162; спр. 2658, арк. 14–18, 107–112.

³⁰ Там само, спр. 2555, арк. 22.

³¹ Там само.

³² Там само, арк. 23.

³³ Там само.

³⁴ Там само, спр. 2658, арк. 16.

³⁵ Там само, арк. 16–18.

³⁶ Там само, спр. 2555, арк. 131.

³⁷ Там само, арк. 121–126.

³⁸ Там само, арк. 121, 124–125.

³⁹ Там само, спр. 2658, арк. 34.

⁴⁰ Політична історія України. XX століття: у 6 т. / [ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / [кер. тому О. М. Майборода]. – 2003. – С. 348.

⁴¹ Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІІІЕНД, 2002. – 306 с.

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2611, арк. 41–45, 103–107; спр. 2658, арк. 11–13, 37–38.

⁴³ Там само, спр. 2658, арк. 11–13.

⁴⁴ Там само, арк. 13.

⁴⁵ Там само, спр. 2555, арк. 95–98.

⁴⁶ Там само, спр. 2658, арк. 78–79.